

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Boshlangich talim metodikasi fakulteti talabasi
Sh.Kimsanovanning

**“O‘qitish amaliyotida bahs-disput ta’lim imkoniyatlaridan foydalanishning
samarali shakllari”**

mavzusida yozgan

R E F E R A T

Ilmiy rahbar: M.Artikova

Andijon – 2015

MAVZU:O‘QITISH AMALIYOTIDA BAHS-DISPUT TA’LIM IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISHNING SAMARALI SHAKLLARI

KIRISH

1. O‘qitish amaliyotida bahs-disput ta’lim imkoniyatlaridan foydalanish zaruriyati
2. Bahs-disput ta’limida surot yoki savol-javoblar vositasida ta’lim berish
3. Muloqot – o‘qitish amaliyotida bahs-disput texnologiyasining asos sifatida
4. Bahs-disputda savol berish tartibi va qoidalari

UMUMIY XULOSALAR

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

KIRISH

O'qitish uslubiyatining turlari bir qancha olimlar tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy-mantiqiy modellar asosida, masalan, Suqrot uslubida, muloqot usulida yoki kor-porativ usulda tashkil qilingan. Undan so'ng o'qitishning ta'lim berish modellari asosida tashkil etish keng miqyosda amalga oshirila bosh-landi. Bunda o'quvchi-talabalarning ma'lum bir soha yoki fandan bilim olishlari maxsus usullar, modellar, ta'lim standartlari yoki strategiyalar asosida amalga oshiriladi. Ba'zi bir modellarda o'qituvchi dominant rolida bo'lib, barcha ta'lim berish vazifalarini o'zi hal qiladi, boshqalarida esa talabalarga to'la erkinlik berilib, ular demokratik tamoyillar asosida o'qitiladi, yana boshqa birlarida esa talaba va o'qituvchi orasida tenglik hamda ijodiy fikr almashinish jarayoni amalga oshirilib, o'zaro muloqot vositasida interfaol ta'lim jarayoni amalga oshiriladi. Lekin bu modellarning ishlatilishi va samarasi o'quvchi-talabalarning bilim darajasiga, intilishlariga, ongining rivojlanish ko'rsatkichlariga har do-im ham mos kelavermaydi. Masalan, auditoriyadagi talabalarning aksariyati bilim olishni istamaydigan va bunga intilmaydigan bo'lsa, ammo o'qituvchidan ularga qandaydir usullar bilan bo'lsa ham qandaydir bilim berish talab qilinsa, u holda yuqorida ko'rsatib o'tilgan har qanday model, usul yoki strategiya ham o'z-o'zidan o'jizlik qilib qoladi. Bunday hollarda ta'lim berishning eng yangi modellaridan biri kooperativ ta'lim berish modeli bo'lib, unda talabalar va ta'lim beruvchi instruktor birgalikda ma'lum bir hayotiy masala yoki muammolarni hal qilish jarayonida tegishli malakaga yoki bilimga ega bo'ladilar. Ammo hozirgi ta'lim berish jarayoni asosan sinfda yoki maxsus jihozlangan xonalarda talabalar va o'qituvchining o'zaro muloqoti orqali amalga oshiriladi.

1. O‘qitish amaliyoti da bahs-disputta ta’lim imkoniyatlaridan foydalanish zaruriyati

Bu bo‘limda ta’limning ma’ruza usuli haqida fikr yuritiladi. Chunki ushbu usul hozirgi paytda deyarli har bir o‘quv-tarbiya muassasasida keng miqyosda qo‘llanilmoqda. Ma’ruza usulida ta’lim berish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- mavzuni va dars berish maqsadini tanlash;
- tanlangan mavzu bo‘yicha ko‘zlangan maqsadlarni amalga oshirish uchun dars berish;
- talabalarning o‘zlashtirish darajalarini kuzatish (monitoring);
- kamchiliklarni tuzatish va nazardan qochirilgan jihatlarni to‘ldirish;
- ta’lim berishda quyidagi tamoyillarni qo‘llash:

1. Motivatsiya.

2. Intilish.

3. Jalb qilish.

4. Faol ishtirok.

5. O‘zlashtirish darajasini kayd qilish;

- olingan natijalarni hisobga olgan holda keyingi darslarni yanada puxtarroq tayyorlash

Bunday hamma bop usulni qo‘llaganda o‘qituvchi tomonidan bar-chaga bir tekis dabr xilma’lum o‘t berish juda ham osonlashadi. Ya’ni bunda «*Ommadanchi qqan insonlarga ommaviy ravishda xizmat ko‘r-satiladi*» deb nomlangan ma’lumvama shhurtamoyilga amal qilinadi. Ma’ruza dars berish jarayoni umumiy lashtirishga imkoniyat adiva hech kim gas irema ski, talabalar hozirgi paytda xuddishu dars uslu-biyatiga qiziqib, ko‘pinchaunga deyarli yuz foiz qatnashadilar. O‘ti-layotgan darslarning asosiy qismivama g‘zixuddishu xildatashkiletiladigan darslar data l abalarixtiyoriga havola qilinadi. Shuning uchun ham, ta’lim berishning bu usulining ijobiy vasalbiy tomonlarini bataf-silroq ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Haqiqatan ham, juda keng miq-

yosdaqo‘llaniladiganushbuma’ruzausuliningko‘pchilikolimvamuta-xassislartanolganquyidagiuchkamchiligimavjud:

1. Ko‘plab ma’ruzalarning ancha kam qismi tinglovchilar tomo-nidan to‘la o‘zlashtiriladi. Masalan, ellik daqiqalik ma’ruza davomida talabalar fikrining yo‘naltirilganligini aniqlash (ushbu holda ularning konspektlaridagi yozuvlar hajmi va ma’nosi o‘rganilib chiqilgan) ular-ning darsning 15 daqiqasi davomida 41 foiz hajmdagi materialni yozib olganliklarini, keyingi 30 daqiqada esa 25 foiz hajmidagi materialni yozib olganliklarini va butun ellik daqiqalik ma’ruza davomida ta-labalar ma’ruza materialining bor-yo‘g‘i 24 foizinigina yozib olganliklarini ko‘rsatgan. Boshqa bir ilmiy izlanishda esa ma’ruza boshla-nishidan 15 daqiqa o‘tgandan so‘ng talabalar 10 foizining diqqat-e’ti-bori boshqa narsalarga chalg‘iy boshlagan, 25 daqiqadan keyin esa 30 foiz tinglovchilarning fikri boshqa tomonga o‘zgargan, 35 daqiqadan so‘ng hamma tinglovchilarning fikri tarqoq holga kelgan, 45 daqiqadan so‘ng esa diqqat-e’tibor yana ham susayib, talabalarning ba’zilar mud-rab qolgan. Bir sutkadan so‘ng ularning ushbu mavzu bo‘yicha olgan bilimlari tekshirilgan. Bunda tinglovchilar berilgan materialning atigi 15-25 foizinigina o‘zlashtirganliklari aniqlangan. Qolgan ma’lumot va raqamlarni esa ular qandaydir noaniq hamda mavhum holda eslab qolganlar.

2. Ko‘pincha ma’ruzalar tinglovchilardan oddiy, ibtidoiy va ancha sodda darajadagi fikrlashni talab qiladi. Ko‘pchilik hollarda ma’ru-zalarda inson miyasi va aql-idrokining vazifasi eshitish, so‘zlarni ilgash, tanib olish va eslab qolish bilan chegaralanadi, xolos. Lekin shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, o‘zgalarning biror-bir sohadagi ajoyib fikrlarini hamda mavjud dalillarni eslab qolish hech qachon samarali fikrlash hamda ijod qilishga olib kelmagan va olib kelmaydi ham. Tadqiqot-chilar tomonidan aniqlanishicha, ma’ruzani insonlar orasidagi bir-biriga ma’lumot/axborot uzatish usuli sifatida munozaradan yaxshi deb bo‘l-maydi. Munozara esa ma’lumot oluvchilar va uni beruvchilar orasida bevosita muloqot/aloqani mustahkamlaydi, xatolarga kamroq yo‘l qo‘yi-ladi va tinglovchilarda tahliliy/mantiqiy fikrlashni rivojlantirib, ular mu-ammolar qo‘yish, tushunish/tanish va ijodiy ravishda xal qilishga unday-di/o‘rgatadi.

3. Ba'zi yosh o'qituvchilar, dars berishning ma'ruza usulini talaba/o'quvchilarga aytib yozdirish usuliga aylantirib, uning mavqeyini juda ham tushirib yuborishlari mumkin. Buni bir qancha sabablar bilan izohlashlari, masalan, bu sohadan o'zbek tilida adabiyot mavjud emas, talabalar bu darsdan daftarlariga bir nima yozib ketadilar, imtihonga kelganlarida bu yozuvlar yordam beradi va shunga o'xshash sun'iy ba-honalar keltirishlari mumkin. Bularning hammasi ham asossiz bo'lib, o'quvchi/talabalarni to'laqonli bilim olishdan chalg'itadi.

Lekin shuni ham aytib o'tish kerakki, ma'ruzalarning ham o'ziga xos bir qancha yaxshi, diqqatga sazovor hamda ijobiy tomonlari mavjud:

1. *Biror-bir soha, fan, yo'nalish, yangilik* haqida umumiy ma'lumot berish va tinglovchilarga ushbu yo'nalish bilan bog'liq ko'r-satma/yo'l-yo'riqlar berish uchun ma'ruza usuli juda qulay, oson va maqsadga muvofiq. Bunda tinglovchilar sohani/yo'nalishni umumiy holda chuqurroq va tezroq o'zlashtiradilar. Bu xuddi ovqatlanish muas-sasasida tayyor va sifatli ovqatlarni ularning qanday tayyorlanganini bilmasdan huzur qilib yeyishga o'xshab ketadi. Chunki ularning qanday tayyorlanganini bilmasdan ham, ovqatlarning qaysi biri yaxshi va qaysi biri unchalik emasligini bemalol ayta olasiz-da. Ularning mazasi haqi-dagi fikringiz ham tayyorlanish jarayonini bilish bilan aslo bog'-liq emas.

2. *Agarda auditoriyada*, o'quv muassasasida har bir tinglovchi-ni/talabani alohida ma'ruza matni yoki u bilan bog'liq o'quv materi-ali/kitob/ma'ruza matni bilan ta'minlashga imkoniyat bo'lmasa, ma'ruza tinglovchilarga ommabop, chegaralangan va umumiy holdagi tegishli ma'lumot (yoki bilim) berishning eng yaxshi usulidir, desak hech ham yanglishmagan bo'lar edik. Agar talaba/o'quvchi harakatchan, aqlli, bilimli va faol bo'lsa, ta'limning an'anaviy va sust ma'ruza usuli orqali ham ancha katta bilim hajmiga ega bo'lishi mumkin, lekin uning ijodiy va samarali fikrlash doirasi baribir (taxminan 95 foizli ehtimollik darajasida) chegaralangan bo'lib qoladi. Agar o'quvchi/talabani tug'ma qobiliyatlari, oilaviy sharoiti yoki muhiti buni to'ldirmasa, uning tanqidiy mushohada qilish qobiliyati ham shubhasiz chegaralangan, bir yoqlama bo'lib qolishi mumkin. Demak, boshqacha qilib aytganda, insonning kichik aqliy salohiyati (intellektual

koeffitsiyenti) uning juda katta hajmdagi haqiqiy bilimlar majmuasi tufayli katta bo'lib ko'rinishi mumkin, chunki u o'ylamasdan va fikr qilmasdan o'zining bilimlar majmuasidan tayyor kerakli javoblarni topib, darhol aytilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning isboti uchun atrofingizdagi insonlar bilan muloqot qilish va ularning betakror harakatlarini o'rganish kifoya.

3. *Tinglovchilar soni ko'p bo'lganda* ushbu usulning samarasi yuqori bo'ladi, deb ayta olamiz. Ma'ruza yuzlab o'quvchi/talabalarga bir vaqtning o'zida ma'lumot yetkazish, unda mavzu bilan bog'liq savollarni muhokama qilish, yo'nalish olish va mavzuning mohiyatiga tushunish uchun real imkoniyat yaratadi.

4. *Bu usul ta'lim berishda unchalik tajribasi ham, bilimi ham, intilishi ham bo'lmagan o'qituvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilishga imkon yaratib, o'quv muassasasidagi o'qituvchi kadrlar safini bir qadar to'ldirishga xizmat qiladi.* Chunki ular uchun ma'ruza usulini qo'llash, o'zini bilimdon qilib ko'rsatgan holda o'rtamiyona dars berishga chek-siz imkoniyatlar yaratadi. Hozir biz ko'rib chiqishimiz lozim bo'lgan Aktiv/Faol ma'ruza usuli quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. *Ma'ruzani o'qish jarayoniga tayyorlanish bosqichi* (uni bosh-qacha qilib shartli ravishda «Chaqiriq», «Tayyorlanish» atamaları bilan atash ham mumkin).

Bu bosqich ma'ruza darsi o'tilishining ilk bosqichi bo'lib, unda o'qituvchi talabalarning diqqat-e'tiborini o'rganilishi lozim bo'lgan mavzuning materialiga (sohasiga, muammosiga) iloji boricha tezrok jamlashga yordam beruvchi biror-bir topshiriq, masala yoki fikr beradi. U bunda ikki maqsadni ko'zlaydi: tinglovchi, o'quvchi yoki talabalarga ushbu soha bo'yicha ularning bilgan barcha bilimlarini eslashni taklif qiladi va buning asosida ma'ruzada javob berilishi zarur bo'lgan savollar majmuasini to'zadi. Demak, ushbu birinchi (Chaqiriq, Tayyorlanish) bosqichning asosiy maqsadi talabalarning ma'ruza o'qilishi kerak bo'lgan yo'nalishdagi bilimlarini faollashtirish, ularda bo'lajak ma'ruza-ga ma'lum bir darajada qiziqish uyg'otish va ma'ruzaning pirovard maqsadlarini aniqlashga qaratilgan.

2. *Ma'ruzaning birinchi qismiga oid ma'lumotlarni berish* (Bu-ni

talabalarning mavzu haqida ma'lumot olishiga qiyoslagan holda «Ma'lumot olish» bosqichi deb atasa ham bo'laveradi.)

3. *Ma'ruza o'qilishi jarayonida oraliq xulosalar chiqarish* (ushbu bosqichni uning fikrlash jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun shartli ravishda «Fikrlov» bosqichi deb atashimiz mumkin)

Ma'ruzaning ikkinchi bosqichida ta'rif etilgan birinchi «Ma'lumot olish» deb nomlangan qismi tugaganidan so'ng, o'qituvchi o'z ma'ruzasini ma'lum muddatga to'xtatadi va tinglovchilardan hozirgina tinglangan ma'ruza qismi bo'yicha eshitganlarini hamda o'zlarining ushbu yo'nalish, fan yoki soha haqidagi shaxsiy fikrlarini o'zlashtirilgan ma'lumot bilan solishtirishni va ijodiy fikrlashni taklif qiladi. Masalan, o'qituvchi tinglovchilarni juftliklarga bo'lib, ularga birgalikda (o'z she-riklari bilan) quyidagi turdagi savollarni muhokama qilishga yo'llashi mumkin:

- Hozir eshitgan ma'ruzadagi Siz olgan eng asosiy ma'lumotlardan ni aytib bera olasizmi?
- Ma'ruzadan olingan ma'lumotlar Sizning ushbu soha haqidagi fikringiz va tajribangiz bilan mos keladimi?
- Uning qaysi bir jihatlarini yoki tarkibiy qismlarini o'zingiz uchun muhim deb bilasiz?
- Ma'ruzada bayon qilingan fikrlar Sizning shaxsiy fikringiz va tajribangizga mos keladimi?

4. *Ma'ruzaga navbatdagi tayyorlanuv bosqichi va uning mohi-yati* (bu bosqichni unda talabalarni ma'lumotlarning keyingi qismi-ni olishga chaqirish uchun tayyorlanish ko'zda tutilgani uchun shartli ravishda «Chaqiriq» yoki «Tayyorlanish» bosqichi deb ham atashimiz mumkin.)

Bu bosqichda ma'ruza o'qiydigan o'qituvchi talabalar yoki tinglovchilarga aynan birinchi bosqichda amalga oshirilgan jarayonga o'xshash yakka yoki juftliklarda ishlash uchun qisqa topshiriqlar beradi va bu topshiriqlar ularning ongida mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otishi lo-zim bo'ladi. Bundan pirovard maqsad bo'lib quyidagilar xizmat qilishi mumkin:

- o‘quvchi-talabalarning o‘zlashtirgan bilimlarini jamlash, ularda ma’ruzaning keyingi qismini eshitish uchun qiziqish uyg‘otish;
- ma’ruza qiziqarli ekan, degan ijobiy fikr shakllantirish;
- o‘quvchilarning diqqatini yana bir marta ijodiy bilim olishga jalb qilish.

5. *Ma’ruzaning ikkinchi qismiga oid ma’lumotlarni imkoniyat darajasida qiziqarli qilib berish* (ushbu bosqichni uning mohiyatiga monand ravishda «Ma’lumot olish» deb atash maqsadga muvofiq).

6. *Ma’ruza mavzusi bo‘yicha ikkinchi marta oraliq xulosalar chiqarish bosqichi* (bu bosqich yana o‘quvchilarning fikrlash jara-yonini faollashtirish bilan uzviy bog‘liqligini hisobga olgan holda uni «Fikrlash bosqichi» deb ataymiz)

7. *Faol ma’ruzaning oxirgi bosqichi yakuniy topshiriq hamda fikrlash deb atalishi mumkin* (Demak, uni shartli ravishda «Fikr-lash» bosqichi deb ham atay olamiz)

Faol usulda o‘tkazilayotgan ma’ruzaning ushbu oxirgi va hal qiluvchi bosqichda o‘qituvchi talaba-o‘quvchilarga shunday turdagi topshiriq, masala, test, muammo yoki ko‘rsatma berishi lozimki, unda tinglovchilar ma’ruzada berilgan asosiy ma’lumotlar, faktlar va qoidalar to‘g‘risida ijodiy hamda jonli fikrlasinlar. Bu esa, o‘z navbatida, o‘qituvchining mavjud tajribasi va bilimi darajasi bilan aniqlanib, xilma-xil ko‘rinishlarda va usullarda tashkil qilinishi mumkin. Bunday tadbirlarga yaqqol misol tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- Sinfdagi (guruhdagi) talabalarni (o‘quvchilarni, tinglovchilarni) maqsadga muvofiq ravishda tashkil qilingan guruhlarga yoki juftlik-larga bo‘lingan holda ma’ruzaning asosiy qismlari haqida oldindan tuzilgan ochiq turdagi savollarga javob berishlarini so‘rash mumkin;

- Har bir tinglovchiga ma’ruzaning asosiy qismini, undagi berilgan qoidalar va ma’lumotni hamda ma’ruza mohiyatini qamrab oluvchi «5 daqiqalik insho (hikoya)» yozishni taklif qilish ham samarali natijalarga olib kelishi mumkin;

- Har bir tinglovchi/talabaga ma’ruza davomida ko‘rib chiqilgan muammolar bilan bog‘liq birgina savolga bag‘ishlangan «5 daqiqalik insho»

yozish topshirig'ini berish hamda ular uchun ma'ruza davomida javobsiz qolgan birgina savolni yozishlarini taklif qilish. O'qituvchi bu insholarni yig'ib oladi va ularni kelajakda o'z ma'ruzasini yanada boyi-tish uchun ishlatishi mumkin yoki ularning ichidan eng qiziqar-li/maqsadga muvofiqlarini tinglovchilar/talabalar bilan birgalikda mu-hokama qilishi mumkin. Endi har bir alohida olingan bosqichda qo'lla-nilishim mumkin bo'lgan faol pedagogik usullar haqida batafsil roqto'x-talibo'tamiz.

(Chaqiriq, Tayyorlanish) bosqichida talabalarning o'rganilishi zarur bo'lgan yo'nalishdagi bilimlarini faollashtirish, ularda o'rgani-layotgan mavzuga nisbatan ma'lum bir darajada qiziqish uyg'otish va ma'ruzaning berilishi bilan bog'liq pirovard maqsadlarini aniqlash uchun quyidagi turfa usullarni qo'llash mumkinki, ular o'qituvchining ishini ancha osonlashtiradi va uning o'quvchilar bilan maqsadga muvo-fi-q ravishda muloqot qilishiga imkon beradi:

Mantiqiy zanjir usuli

Bu usul ko'pincha tezda faollashtirilish va o'rganilayotgan mav-zuning mohiyatiga etish o'ta muhim bo'lgan mavzularni o'rganishda yoki shunday xususiyatlarga ega bo'lgan guruhlarda qo'llaniladi. O'qi-tuvchi ushbu mavzu bilan uzviy bog'liq so'zlar ketma-ketligini (gapni, fikrni, qoidani, faktni, tushuntirishni, gipotezani, xronologik ketma-ket-likni, sabab-oqibat zanjirini va hokazo) ixtiyoriy ravishda tanlab oladi va ularni bir qancha alohida so'z qismlariga bo'lib, alohida qog'ozlarga yozib chiqadi. Keyin talabalar (tinglovchilar) guruhlariga fikrlarini jam-lab muhokama qilish natijasida, so'zlarni ma'no-mohiyatiga ko'ra to'g'-ri tartibda joylashtirish vazifasini beradi. Bir qancha tinglovchi/talaba bu ishni bajarib, guruh yagona bir xulosaga kelganidan so'ng, o'qituvchi ularga bu fikr o'rganilayotgan ma'ruza matnida qanday ma'noda ke-lishiga e'tibor berishni va ma'ruzadan so'ng uni iloji boricha aniqroq va batafsilroq aniqlashga harakat qilish kerakligini bildiradi. Demak, endi talabalar ma'ruza davomida bu so'z/fikr qachon va qay tarzda hamda qanday ma'noda kelishiga alohida e'tibor beradilar, ya'ni ularning fikri ma'ruza davomida bir tomonga yo'naltirilgan (fokuslashgan) holatda bo'ladi. Yo'naltirilgan fikr-e'tibor esa ularga mavzuni aql nuri bilan yo-ritishga va

undan tegishli ma'noni atroflicha o'qishga olib kelishi tabiiy.

O'zaro so'rov usuli

Bu metodik usul quyida bayon qilingan tarzda qo'llanilishi mumkin. Ikki talaba (o'quvchi) mavzuga bog'liq biror-bir matnni, ma'lumot, qoida yoki dalilni o'qiydi va har bir bo'lim yoki xat boshidan so'ng bir qancha muddat to'xtaydilar hamda bir-birlariga o'qilgan material bo'lagining mazmuni yuzasidan tegishli savollar beradilar. Bunda ular bir-birlaridan ushbu matn bo'lagidagi asosiy fikrlar haqida so'raydilar. Mabodo qiyinchilik tugilsa yoki tushunmovchilik ro'y bersa, o'qituvchi ularni maqsadga muvofiq ravishda yo'naltirib turishi va masala mohiyatini tushuntirishi lozim. Bu usulni qanday qo'llash kerakligini auditoriyadagi talabalarga ko'rsatgandan so'ng, o'qituvchi guruhni maqsadga muvofiq juftliklarga bo'ladi hamda ularning ko'rsatilgan tartibda birgalikda ishlashlarini amalga oshiradi. Zaruratga ko'ra ularga yaqindan uslubiy-axborot tarzida ko'maklashadi. Bunday juftliklar o'qituvchi sinf tarzida ham tashkil qilinishi mumkin. Bunda o'qituvchi matnning biror-bir qismini o'qiydi va o'quvchilar uning mazmunini tushunganlaridan so'ng, talabalar ushbu qism bilan bog'liq savollar beradilar. Keyin esa o'qituvchi rolini biror-bir talaba egallashi mumkin. Bunda o'qituvchi sun'iy ravishda o'z-o'zidan «oddiy tinglovchi/o'quvchi» darajasiga tushishi lozim bo'ladi.

2. Bahs-disputta'limidasuqrot yoki savol-javoblar vositasidata'lim berish

Ushbu usul qadimgi yunonlar tomonidan keng qo'llanilgan bo'lib, uning asoschisi yunon olimi Suqrot hisoblanadi. Bu usulning mohiyati ta'lim jarayonida induktiv sabab-oqibat zanjiridan foydalanishga va bu-ning vositasida talabalar bilan faol muloqotga amalga oshirishga asoslangan. Ko'pincha bu usulni «reflektiv faol fikrlash usuli» deb ham atashadi va bunda o'qituvchilar talabalarga sermahsul fikrlash ko'nikmalarini orttirishga hamda bu bilan bog'liq ruhiy pozitiv jarayonlarini rivojlantirishga ko'mak berishlari kerakligi uqtiriladi. Bunda o'qituvchilar bilim toliblarga «faol konstruksionist» bo'lish ko'nikmalarini sing-diradilar

va ular o'z bilimlarini o'z kuchlari bilan barpo qiladilar. Suqrot usulining asosiy maqsadi va mag'zi talabalarga qanday qilib savollar berishni o'rgatish, ushbu savollarga tegishli javoblar topish, bu savollar bilan bog'liq bo'lgan muammolarni xal qilish va ularning asosida tevarak-atrofdagi dunyo va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan o'z g'oyalari, gipotezalari, nazariyalari va qarashlarini shakllantirishdir. Bunda o'qituvchilar talabalarga muammoli hayotiy masalalarni va hodi-sotlarni bayon qiladilar hamda ularning mos yechimlarini savol-javob vositasida topishga harakat qiladilar. Masalan, o'qituvchi qo'lida in-gichka trubkacha bilan bir-biriga ulangan ikkita dumaloq shisha idishni o'quvchilariga namoyish qiladi. Shisha idishlarning biri qizil rangli suyuqlik bilan to'ldirilgan bo'lsin. Agar o'qituvchi bir qo'li bilan qizil suyuqlik to'ldirilgan shisha idishni ushlab tursa, qizil suyuqlik ikkinchi shisha idishga oqib o'ta boshlaydi. Namoyishdan so'ng o'qituvchi o'quvchilariga savol beradi:

Nima sababdan qizil suyuqlik ikkinchi shisha idishga oqib o'taboshladi?

O'quvchilar bu savolga javob topish uchun bir-birlariga savol be-rib, mantiqan mulohaza qilib, kerakli bo'lgan to'g'ri javobni axtara boshlaydilar. O'qituvchi esa bu jarayonni boshqaradi va o'quvchilarga nima uchun qizil suyuqlik harakatlanayotganligi haqida ularning o'zlari yechim topishlariga va o'z shaxsiy nazariyalarini yaratishga hamda uni tekshirishlariga ko'mak beradi. Xuddi shunday tajribalarni ijtimoiy fan-larda ham, iqtisodiyotda ham ishlatish mumkin. Bu usulda ta'lim be-rishda o'qituvchilar «*Fikrlash o'zi nima?*», «*Fikrlash malakalari nima-lardan iborat?*», «*Yuqori darajada fikrlash ko'nikmalari qanday tashkil etuvchilardan iborat?*» – degan savollarga mos bo'lgan javoblar topishlari kerak bo'ladi, chunki faqat shundagina bu usul vositasida ta'lim berish jarayonini to'g'ri va samarali uyushtirish mumkin. Quyida-gilarni fikrlashning abstrakt intellektual jarayonlari va bu bilan bog'liq operatsiyalarning asosi deyishimiz mumkin:

- Fikrlash induksiya, deduksiya, tasniflash va sabab-oqibat zanjirini topish bilan bog'liq jarayondir;
- Fikrlash abstraksiyalar va maxsus tamoyillar asosida hamda dalil-lar va

alohida hodisalar tahlili vositasida voqea-hodisotlarning asosiy prinsiplarini topish bilan bogʻliq;

- Fikrlash tahlil qilish va kritik mulohaza yuritgan holda kerakli natijalarga erishmoqdir;

- Fikrlash algoritmik boʻlmagan jarayon boʻlib, uning biror bir qis-mi oldindan aniqlanib qoʻyilmagan;

- Fikrlash juda murakkab jarayon boʻlib, uni oldindan bashorat qi-lish mumkin emas. Bunda fikrlayotgan individuum oʻz bilimlar majmu-asi va tajribasidan kelib chiqqan holda biror bir konkret natijaga keladi;

- Fikrlash koʻpincha bir qancha turli xil yechimlarga olib keladi va ularning har biri oʻz kamchilik va afzalliklariga ega boʻladi. Ular-ning orasidan eng muhimini tanlab olish koʻpincha bir qancha qiyinchiliklar tugʻdiradi (tanlash muammosi);

- Fikrlash koʻpincha noaniq natijalarga olib keladi, bu noaniqlikni hal qilish uchun qoʻshimcha maʼlumotlar yoki tajribalar talab qilinadi;

Har qanday soha yoki fanda bunday muammoli vaziyatlar soni juda koʻp miqdorda topilishi mumkin. Agar Siz dars uchun qandaydir bir muammoli holat (situatsiya) topmoqchi boʻlsangiz, u holda quyidagilarni bajarishingiz maqsadga muvofiq:

- Siz tahsil berayotgan soha yoki fanga uzviy bogʻliq boʻlgan hamda oʻzingiz uchun muammoli boʻlgan biror bir holat haqida fikrlab koʻring. Bu holat biror bir savol yoki muammo vositasida ifodalanib, darsda oʻquvchilar orasida tahlil qilinishga munosib boʻlishi mumkin;

- Agarda biror bir masala, holat yoki muammo Siz ishlayotgan oʻquvchilar orasida tabiiy qiziqish tugʻdirgan boʻlsa, bu ham muammoli holatga (situatsiyaga) asos boʻlishi mumkin;

- Taʼlim berayotgan sohangizdagi biror bir masala, muammo yoki fakt talabalar tushunishi uchun juda qiyin boʻlmoqda. Siz buni boshqa-cha usullar bilan tushuntirish uchun tegishli muammoli holat oʻylab topi-shingiz kerak boʻladi.

Yuqorida Suqrot usulida taʼlim berishning besh asosiy fazasi koʻr-satib

o‘tilgan edi. Endi ularning har birini batafsilroq ko‘rsatib va tu-shuntirib o‘tamiz.

3. Muloqot – o‘qitishamaliyotidabahs-disputtexnologiyasiningasosisifatida

Muloqot vo-sitasida dars bera oladigan o‘qituvchilar jarayonni boshqarishni, tartibni saqlash usullarini yaxshi bilishlari, psixologiyani, o‘zaro muloqot asoslarini tushunishlari, soha bilan bog‘liq nazariy va amaliy muammolarni puxta o‘zlashtirib olgan bo‘lishlari lozim. Ular doimiy ravishda 20-30 nafar malakali va qiziquvchan tinglovchilar oldida so‘zlash, fikrini bil-dirish, muloqot qilish va o‘z nuqtayi nazarini himoya qilish qobiliyatini namoyish qilishga qodir va tayyor turishlari kerak. Muloqot vositasida dars berishning uch asosiy va ajralmas tarkibiy qismi mavjud:

- ta’lim berish etikasi va estetikasi,
- ta’lim berishga amaliy jihatdan yondashish,
- muammolarning qiziqarli jihatlarini tushunish va ko‘ra olish hamda buni ma’lum bir artistik (mnemonik), mohirona harakatlar vositasida namoyish etish.

Dialog (muloqot) tashkil qilish ta’lim berish etikasini rivojlan-tirishning ikkinchi asosiy bosqichidir. Talaba va o‘qituvchi orasidagi muloqotni maqsadga muvofiq ravishda to‘g‘ri tashkil qilish va mumkin bo‘lgan usullar bilan uni rivojlantirish ta’lim sohasida o‘ziga xos inqi-lobiy o‘zgarish yaratadi, desak yanglishmagan bo‘lar edik. Chunki ush-bu usulni qo‘llaganda talaba o‘qituvchidan cho‘chimasdan o‘z fikrlarini aytadi va u bilan o‘rtoqlasha oladi, bilmagan savollariga to‘g‘ri javob-larni olish va boshqalar bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo‘ladi, shu bilan birga, kelajakda faol kurashuvchan va izchil demokratik pozitsiyalarda bo‘lish sabog‘ini ham oladi.

Talabalarni dialog usulidan bezdirmaslik uchun ularning har qanday savollariga e’tirozsiz, yotig‘i bilan javob berish lozim. Fikrlariga esa, ular qanday bo‘lmasin, ijobiy va ijodiy yondashish lozim. Ba’zi hollarda esa bu usul ularni xilma-xil ko‘rinishdagi o‘ta mutaassib (fanatik) dunyoqarashdan qaytarish uchun

ham amaliy vosita bo'lishi mumkin. Chunki keng va ijodiy fikrlovchi inson hech qachon «fanat» bo'la olmaydi. Agar dialog davomida Siz bilmagan savol yoki muammolar kelib chiqsa, buni to'g'ri tan olish va keyingi darsda o'rinli javob berish zarurdir.

Talabalarning har qanday savoli javobsiz qolib ketmasligi juda muhim. Chunki shundagina ular o'zlarining shaxsiy fikrlari ham ma'lum bir qimmatga ega ekanligini qalban his qiladilar. Bu esa teskari aloqa signali sifatida muqarrar ravish-da talaba miya faoliyatining kuchayishiga va yangi foydali fikrlar oqimi yuzaga kelishiga (generatsiyasiga) olib keladi.

Kooperativ (o'zaro, hamkor) muloqot esa talabalar bilan yaqin bo'lishni, ularning muammolarni yaxshi tushunishni, munozaralar uyushtirishni va iloji bo'lsa, ota-onalari yoki yaqin odamlari bilan ham ma'lum turdagi tarbiyaviy, madaniy-ma'naviy va ijodiy aloqalar o'rnatishni o'z ichiga qamrab oladi. Bunda o'qituvchining roli faqat ma'lum bir fandan ta'lim beruvchi inson sifatidagina emas, balki tarbiyachi, maslahatchi, mehribon ustoz hamda yo'l ko'rsatuvchi sifatida bo'lishi lozim.

Ta'lim berishga konstruktiv (amaliy) jihatdan yondashish

Muloqot vositasida dars berishning ikkinchi asosiy tarkibiy qismi ta'lim berishga konstruktiv (amaliy) jihatdan yondashishdir. Har bir o'qituvchi ma'lum bir fanni yoki sohani nazariy va amaliy jihatdan chu-qur bilgani holda, ikki asosiy talabga (savolga) javob berishga tayyor bo'lishlari zarur:

1. Men dars bermoqchi bo'lgan fan (soha/predmet) bilan talaba-larning oldingi o'quv yoki hayot tajribasi orasida qanday bog'liqlik mavjud?
2. Men dars bermoqchi bo'lgan fan (soha/predmet) bilan talaba-larning shaxsiy istak va maqsadlari orasida qanday bog'liqlik bor?

Bu nuqtayi nazar asosida o'quvchi (talaba)lar o'qish-o'rganish jarayonida ma'lumotni sust qabul qiluvchilar emas, balki bilim olish ja-rayonining faol qatnashchilaridir, degan g'oya yotadi. Ular o'zlarining o'quv yoki hayotiy tajribalari hamda shaxsiy istak va maqsadlari aso-sida dars jarayonini tashkil qiladilar va o'rganadilar. O'qituvchi esa ularga maslahatchi, yo'l ko'rsatuvchi va kerak bo'lganda, o'z bilimining asosiy qismlarini etkazuvchi hamda ularni

tushuntiruvchidir. O‘quvchi (talaba)lar mushohada va munozara orqali tegishli fanni chuqur egal-lashga erishadilar, bu bilan kelajak hayotga va ilmiy izlanishlar uchun puxtaroq tayyorgarlikdan o‘tadilar. Faol muloqot vositasida dars beruv-chi o‘qituvchi bilim olish jarayonini talabalar va o‘zining faol muloqoti orqali amalga oshiriladi deb tushunadi (va bunga astoydil ishonadi) hamda uni xilma-xil usullar yordamida ro‘yobga chiqaradi.

Munozara o‘tkazish usullari

Muloqot vositasida dars berishning eng yaxshi usullaridan biri munozaradir, desak yanglishmaymiz. Munozarada o‘qituvchining mo-nopol (yakkahokim) ravishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi, birgina uning o‘zi «monolog» (yakkaxon) sifatida gapirishi va fikrlar almashinishi faqat uning ko‘rsatmasi asosidagina amalga oshmasligiga diqqat-e’tiborni qaratish lozim. Bunday holda o‘quvchilar juda ham zerikib va ba’zi holatlarda esankirab qoladilar. Munozara talabalar tomonidan mavzu tanlanganda, ular erkin fikr almashinish yo‘nalishini aniqlash imkoni-yatiga ega bo‘l-ganlarida va bu ularning tabiiy qiziquvchanligini qon-dirgandagina qizi-qarli va jonli o‘tadi. Bunda o‘qituvchining asosiy o‘rni «tanqidiy – yo‘naltiruvchi – jonlantiruvchi» shaklda bo‘lishi lo-zim. Jarayonni amalga oshirish va munozarani bo‘shashtirmay, tashab-bus shak-shubxasiz talabalar qo‘lida qolishi uchun o‘qituvchi to‘rt bos-qichdan iborat bo‘lgan vazifalar (ishlar) ketma-ketligini amalga oshi-rishi zarur bo‘ladi:

1. Tasdiqlash

Bu usul aytilgan fikrning tushunilganini bildirish, uni o‘zlashti-rilganlik (tasdiqlash) belgisini berish yoki bu fikr haqida biror-bir tanqidiy mulohaza bildirishdir. Tasdiqlash bilan bog‘liq gaplar o‘quvchi (talaba)larga unchalik qattiq botmaydi, shuning uchun ham, ularni javob berishga undaydi. Masalan, Siz bunday deyishingiz mumkin:

«Mening tushunishimcha, Siz bunday deyapsiz:»

«Bu menga oldin aytib o‘tilganlarni eslatdi»

«Menimcha Siz bunday demoqchimisiz:, lekin Nosir Sizdan oldinroq bunday degan edi:»

«Mengatushunarsiz bo‘lyapti»

2. Savollar

O‘quvchi (talaba) laro‘qituvchining savollaridanko‘ra, o‘zsa-vollarinikattaqiziqish bilan muhokama qiladilar

(«Sizning barmog‘ingiz kesilganidanko‘ra,

boshqabirinson uchun uning o‘zinichivinch aqibolgan muhimroqdir» –

Deyl Karnegi). Shuning uchun ham ularni mu-nozarali savollar berishga jalb qilishga intiling. Buni amalga oshirish uchun, masalan, quyidagi mazmunda savollar berishingiz mumkin:

«Ushbu matnning mazmuni bo‘yicha nimalarni oydinlashtirish va tegishli savollar berish mumkin?»

«Biz o‘z munozaramizda hozircha nimalar xususida to‘xtalmadik?»

«Ushbu matnda yana qanday tushunarsiz so‘zlar va holatlar qoldi?»

«Siz ushbu muammo bo‘yicha nimalarni to‘g‘ri deb hisoblaysiz va bunga ishonch hosil qilgansiz?»

«Ushbu muammo bo‘yicha nimalarni noto‘g‘ri deb hisoblaysiz, bunga qat’iy ishonch hosil qilgansiz?»

4. Bahs-disputd asavol berish tartibi va qoidalari

Agar talabalar (o‘quvchilar)ga o‘rganilayotgan mavzu yoki muam-mo bilan bog‘liq bo‘lgan savollar berish jarayonida quyidagilarga alohi-da diqqat-e’tibor qaratilsa, shak-shubhasiz ijobiy natijalarga erishish va talabalarning faolligini sezilarli darajada oshirish mumkin bo‘ladi:

- Tegishli savol yoki savollar majmuasi berilgandan so‘ng (bu ish og‘zaki yoki yozma ravishda tashkil etilishi mumkin) o‘qituvchi tala-balar (o‘quvchilar)ga bu haqda o‘ylash uchun bir necha daqiqa vaqt berilishini tashkil qilsa, ular bu qisqa muddatda berilgan savolning mag‘zini chaqib, chuqur tushunishga hamda asl mohiyatiga etishga harakat qiladilar va javoblari ham to‘liq bo‘lishi tabiiy. Talabalarning to‘g‘ri javoblariga alohida urg‘u berish va rag‘batlantirish ularni bundan keyin ham faol bo‘lishga

undaydi.

- O'quvchi (talaba)larga berilgan savollar bilan bog'liq va mumkin bo'lgan muqobil javoblarni yozish topshirig'i beriladi. Bu esa savolga bir necha ko'rinishda javob topish, solishtirish, aql tarozusidan o'tka-zish va fikrlarini jamlash imkoniyatini beradi. Buning pirovard natija-sida berilgan savollarga javoblarning yaxshi o'ylangan, asosli va mantiqli bo'lishiga erishiladi.

- Ba'zi paytlarda o'rta tashlangan savollarga javob berish uchun ko'ngilli bo'lib, o'z ixtiyori bilan otilib chiqqanlarga iloji boricha javob berish taklif etilmasligi maqsadga muvofiq, chunki ular mavzuni, muammoni yoki sohani ko'proq bilganliklari uchun munozarada yetak-chi o'rinni egallashga harakat qiladilar.

- Mavzu yoki o'rganilayotgan muammo bilan bog'liq bo'lgan savolni bir qadar o'zgartirib, qaytadan berish usuli munozaraning faol-lashuvi uchun yaxshi yordam beradi va vaqtni tejaydi. Bunda o'qituvchi savolni shunday qilib tuzishi lozim bo'ladiki, unga birdan ortiq xildagi javoblar berish mumkin bo'lsin. Talabalar javoblaridan kelib chiqqan holda, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa savollar ham berilishi, mavzuni o'rganish jarayonini yanada chuqurlashtirishga olib keladi. Shunday qilib, guruhdagi (sinfdagi) hamma talaba (o'quvchi)lar qiziqarli va faol munozaraga jalb qilinishi mumkin.

- Yuqori (oliy) darajadagi (ya'ni, chuqur, atroflicha, ijodiy va g'o-yaviy) fikrlash jarayonini boyitadigan savollar berish talabalarning munozaraga ko'proq va keng ko'lamda jalb qilinishiga, qiziqishlarining ortishiga olib keladi. Bu sharoitlarda ular munozara jarayoniga berilib va raqobat muhitini yaratgan holda faol qatnashadilar.

- Talabalarning turli mavzu va yo'nalishlarda savollar berish qobiliyatini va bu boradagi malakasini oshirish maqsadida ularning bu yo'nalishda bevosita mashq qilish jarayonini amalga oshirish kelajakda ular bilan ushbu yo'nalishda ishlashni ancha osonlashtiradi va darsni ham juda qiziqarli o'tishini ta'minlaydi. O'qituvchi talabalar (o'quvchilar) ga aniq misol va masalalar bilan bog'liq savollar berib, ularni iloji boricha ko'proq mashq qildirishi kerak.

XULOSALAR

Savol-javob vositasida dars berishning eng avvalida barcha turdagi darslar singari, o'qituvchi talabalarga darsning maqsadini aniq va rav-shan tushuntiradi, ularni motivatsiya asosida bilim olishga tayyorlaydi va so'ngra o'quvchilarning dars davomida nimalarni kutishlari mumkin-ligini tushuntiradi.

Bunday turdagi darslarga hech qachon qatnashma-gan talabalarga, ularning yoshidan qat'iy nazar, bunday usulning mohi-yatini va qonun-qoidalarini iloji boricha batafsil va aniq tushuntirish kerak bo'ladi. Aks holda «*Bilmayin bosdim tikanni, tortadurman jab-rini*» deb, afsus va nadomatlar qilishingiz mumkin bo'ladi. Suqrot usulida tashkil qilinadigan darslarning asosiy bosqichlari talabalarga quyida bayon qilinganiday tashkillashtirilishi yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin:

- Talabalarga darsning maqsadi faqatgina yangi ma'lumotlar olish emas, balki mantiqiy fikrlab, munozara asosida va savol-javoblar vosita-sida yangi bilimlarga ega bo'lish ekanligini yotig'i bilan tushuntirish kerak bo'ladi;
- Savollar berishni boshlashdan avval o'qituvchi muammoli holat haqida biror bir savolni o'rtaga tashlashi kerak. Ushbu savolga aniq bir mantiqiy javob yo'q bo'lib, o'qituvchi unga javob qanday bo'lishi ke-rakligini boshidan aytib qo'ymasligi kerak;
- Darsning ma'lumot to'plash fazasi davomida talabalar qo'yilgan savolga javob topish uchun ma'lumot to'plash maqsadida savollar be-rishga undaladilar. O'qituvchi ushbu savollarga o'z bor bilimlaridan foy-dalangan holda batafsil javoblar berishi kerak va agar u o'quvchilar so'-ragan ma'lumotlarni bilmasa, bu haqda ularga ochiq aytishi kerak;

Matnning keyingi qismida nima kelishi mumkinligi haqida o'z fikrlarini aytishda o'qituvchi o'z shaxsiy fikrlarini bildirishi yoki bu haqda talabalarning mulohazalarini ham so'rashi mumkin. Agar talaba-lar birinchi namoyish vaqtida usulning mohiyatiga to'la tushunmasalar yoki shartli «o'qituvchi» sifatida ishlashga qiynalsalar, o'qituvchi ular-ga barcha bosqichlarni yana bir karra batafsil tushuntirib, ikkinchi mar-ta namoyish qilish jarayonini amalga oshirishi maqsadga

muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida» gi Qonuni. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1997 yil.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1997 yil.
3. Karimov I.A. «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» T., «O‘zbekiston» 1999 yil.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T.: “Ma’naviyat”, 2008. - 176 b.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –T.: O‘zbekiston, 2011. – 440 b.
6. Prezident I.A.Karimovning “Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti” mavzusidagi Halqaro konferensiyada so‘zlagan nutqidan. – Toshkent, 2012 yil, 17 fevral.
7. Azizxo‘jaeva N.N. O‘qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. –T.: TDPU, 2000. – 52 b.
8. Goziev Yo.Yo. «Umumiy psixologiya» 1-2-tom.Toshkent-2002y.
9. YO‘ldoshev J. Yangi pedagogik texnologiya: yunalishlari, muammolari, yechimlari. «Xalq ta’limi», 1999 yil, 4-son, 4-11 betlar.
- 10.Mahmudov M. O‘quv materialini didaktik loyihalash tizimi. «Pedagogik mahorat», 2002 yil, 3-son, 3-11 betlar.
- 11.Mahmudov M. Ta’lim natijasini loyihalash. // «Pejagogik mahorat», 2003 yil, 1-son, 8-10 betlar.
- 12.Nishonova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. Toshkent, 2003y.
- 13.Oliy pedagogik o‘quv yurtlarining o‘quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari. Respublika ilmiy-metodik konferentsiyasining materiallari. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2000. 111 b.
- 14.Sayidahmedov N. Ta’limda harakatlantiruvchi kuch. «Ma’rifat», 1998 yil, 16 yanvar.
- 15.SOROS xalqaro ochiq jamiyatining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi.
- 16.Tulenov J. Gafurov Z. Falsafa. T. «O‘qituvchi» 1997 y. 382 b.
- 17.To‘raqulov X.A. Ilmiy ijodiyot metodologiyasi. T-2006y.
- 18.Farberman B.L., Musina R.G., Jumaboeva F.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning zamonaviy usullari. T., 2002 yil.
- 19.Falsafa. T., «Sharq» 1999 y. 495 b.
- 20.Hasanboev J., Hasanboeva O.,To‘raqulov X.A, Haydarov M.. Pedagogika fanidan izzohli lug‘at. T-2008y.
- 21.www.bilimdon.uz
- 22.www.membrana.ru
- 23.www.ziynet.uz.

